

20 Mart 2023

Basına ve Kamuoyuna

Anayasa Mahkemesi'nin Cumartesi Anneleri'nin 700. Buluşması'na yönelik kolluk güçlerinin müdahalesi sırasında işkence ve diğer kötü muamele yasağının ihlal edildiği iddialarını kabul edilemez bulduğu 16 Kasım 2022 tarih ve 2019/21721 sayılı kararı nedeniyle, işkence ve diğer kötü muamelenin etkili biçimde soruşturulması ve belgelendirilmesinin ilkeleri konusunda ZORUNLU bir açıklama.

Giriş

Anayasa Mahkemesi'nin 'işkence ve kötü muamele yasağı' ve 'toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı' ile ilgili iki ayrı hükmü içeren bir kararı¹ 23 Şubat 2023 tarih ve 32113 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmıştır.

Söz konusu karar, 25 Ağustos 2018 tarihinde Cumartesi Anneleri'nin 700. buluşmasına kolluk güçlerinin müdahalesi sonucu gözaltına alınanlar arasında bulunan ve bir kayıp yakını olan Maside Ocak'ın Anayasa Mahkemesi'ne yaptığı bireysel başvuru ile ilgilidir.

Maside Ocak, başvurusunu 'toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkına hukuka aykırı şekilde ve orantısız güç kullanarak' müdahalede bulunan kolluk görevlileri ile kolluk görevlilerinin amiri hakkında yaptığı suç duyurusuna dair, önce İstanbul Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından 'kovuşturmaya yer olmadığına' karar verilmesi, daha sonra bu karara yönelik yaptığı itirazın İstanbul Sulh Ceza Hâkimliği tarafından kesin olarak reddedilmesi üzerine 19 Haziran 2019 tarihinde yapmıştır.

Anayasa Mahkemesi, yaptığı inceleme sonucunda 'toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı'nın ihlal edildiği yönünde hüküm kurarken 'kötü muamele yasağı'nın ihlal edildiğine ilişkin ise 'iddianın açıkça dayanaktan yoksun olması' gerekçesiyle başvurunun kabul edilmez olduğuna karar vermiştir.

Ancak, Anayasa Mahkemesi'nin söz konusu kabul edilemezlik kararında Türkiye İnsan Hakları Vakfı (TIHV) tarafından düzenlenen tıbbi değerlendirme raporuna atıfta bulunulmuş ve 'işkence ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı veya Aşağılayıcı Muamele veya Cezaların'² etkili biçimde soruşturulması ve belgelendirilmesine dair evrensel ilke ve standartlar ile uyumlu olmayan değerlendirmeler yapılmıştır. İşkence ve diğer kötü muamele yasağı ile ilgili verilmiş olan hükmün esasını ayrıca tartışmak kaydıyla yapılan bu atıf ve değerlendirmeler nedeniyle kamuoyuna bir açıklama yapılması ZORUNLU hale gelmiştir.

¹ Bkz. <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2019/21721>

² "İşkence ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı veya Aşağılayıcı Muamele veya Cezalar" kavramlarının temel amacı göz önünde tutularak, açıklamada bu kavramlar için kısaca "işkence ve diğer kötü muamele" kavramları kullanılmıştır.

Bu açıklama için mahremiyet ilkesine özen gösterileceği belirtilerek başvuru Maside Ocak'ın onayı alınmıştır.

- **İstanbul Protokolü, İşkence ve Diğer Kötü Muamele Yasağı İhlallerinin Etkili Biçimde Soruşturulması ve Belgelendirilmesinin İlke ve Standartlarını Belirleyen Yegâne Uluslararası Kılavuzdur**

Açık adı “İşkence ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı veya Aşağılayıcı Muamele veya Cezaların Etkili Biçimde Soruşturulması ve Belgelendirilmesi için El Kılavuzu” olan İstanbul Protokolü işkence ve diğer kötü muamele iddiaları ile ilgili soruşturma ve belgelendirme süreçlerinin nasıl yürütülmesi gerektiğine ilişkin ilke ve standartları ortaya koyan ilk ve yegâne kılavuzdur.

Uzun yıllar süren çalışmalar sonucunda oluşturulan İstanbul Protokolü'nün temel ilkeleri, 4 Aralık 2000 tarihindeki oturumda Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu³ tarafından kabul edilmiştir. Gerek farklı BM mekanizmalarının karar ve önerilerinde yer verildiği, gerekse İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin (İHAM) işkence ve diğer kötü muamele yasağı ile ilgili pek çok kararında doğrudan atıf yapıldığı için taraf devletler tarafından bağlayıcılığı olan bir belgedir.

Nitekim İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi (İHAM), verdiği pek çok kararda işkence veya diğer kötü muameleyle ilgili bir iddia bulunması halinde düzenlenecek tıbbi belgelerin güvenilir ve gerçeği yansıtacak nitelikte olmaları için Avrupa İşkenceyi Önleme Komitesi (CPT) ve İstanbul Protokolü'nde tanımlanan ilke ve standartlara uygun olması gerektiğini özel olarak belirtir.

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiseri (BMİHYK) Michelle Bachelet ise, İstanbul Protokolü'nün 2022 baskısına yazdığı önsözden yapılan aşağıdaki alıntıda görüleceği üzere, sadece devletleri değil işkence ve kötü muameleyi önlemek için çalışmalar yapan devlet dışı aktörler, sivil toplum ve bireysel uygulayıcılar dahil ilgili herkesi bu protokolün kılavuzluğundan yararlanmaya davet etmektedir: “(...) BMİHYK, işkence ve kötü muameleyi ortadan kaldırmak, uluslararası insan hakları standartlarını etkili bir şekilde uygulamak ve rehabilitasyon da dahil olmak üzere işkenceye maruz kalanlara giderim sunmayı çabalarının merkezine koymak için devletlere yardımcı olma konusunda kararlıdır. Bu nedenle devletleri ve devlet dışı aktörleri, sivil toplumu, bireysel uygulayıcıları ve işkence ve kötü muameleyi önlemek ve bunlara karşı koruma sağlamakla ilgili herkesi İstanbul Protokolü'nün yeni baskısını kullanmaya teşvik ediyorum. (...)”⁴

Bu arada belirtmek isteriz ki, kurulduğu 1990 yılından bu yana işkence ve diğer kötü muameleyle maruz kalan 21.000'den fazla kişiye tedavi ve rehabilitasyon hizmeti veren, işkence ve diğer kötü muamelenin tespiti, belgelenmesi ve onarımı konularında yaptığı bilimsel çalışmalar ile ulusal ve uluslararası çevrelerce referans alınan TİHV, bir protokol oluşturulması fikrinin 1996 yılında ortaya atıldığı ilk toplantıdan 1999 yılında bu protokolün BM organlarına sunulmasına kadar İstanbul Protokolü'nün oluşum sürecinin tüm aşamalarında yer alan asli unsurlardan biri olmuştur. Kabul edilışinden bu yana da protokolün etkin bir şekilde uygulanması/kullanılması için ulusal ve uluslararası

³ BM Genel Kurul kararı 55/89.

⁴ Bkz. S https://en.tihv.org.tr/wp-content/uploads/2023/02/Istanbul-Protocol_Rev2_EN-2.pdf S. viii - ix

düzeyde eğitim ve etkinlikler gerçekleştirmiştir. Ayrıca TİHV, güncellenen İstanbul Protokolü'nün 2022 baskısının⁵ oluşumunda BM Organları dışında görev alan dört temel yapıdan biridir.

- **TİHV'in Hazırladığı Tıbbi Değerlendirme Raporu, İstanbul Protokolü'nde Yer Alan Etik İlke ve Tıbbi Standartları İçeren, Saptanan Klinik Kanıtların Ne Zaman ve Nasıl Oluştuğunu Güncel Tıbbi Bilgiye Dayanarak Açıklayan Örnek Bir Rapordur**

TİHV, işkence ve kötü muamele iddiasının varlığı halinde başvurunun tıbbi değerlendirme, tedavi, rehabilitasyon ve belgeleme süreçlerini etik ilkeler ve mesleki standartların oluşumuna katkı verdiği İstanbul Protokolü ve İstanbul İlkeleri'ne göre gerçekleştirmektedir.

Anayasa Mahkemesi'nin bu açıklamaya gerekçe oluşturan kararının 17. paragrafında “ (...) olay tarihinden yaklaşık bir yıl sonra TİHV tarafından düzenlenen tıbbi değerlendirme raporunda (...) Olay tarihi ile raporun düzenlenme tarihi arasındaki sürenin uzunluğu da gözetildiğinde anılan raporun tespit edilen yaralanmalar dışında bir olguyu temellendirdiğinin kabulünün mümkün olmadığı değerlendirilmiştir. Başka bir deyişle TİHV tarafından düzenlenen sağlık raporundaki tespitlerin başvurusunun ileri sürüldüğü darp iddiasını tıbbi olarak destekleyen bir delil olarak kabul edilmesi mümkün görülmemiştir.” değerlendirmesi yapılmıştır.

TİHV olarak hazırladığımız tıbbi değerlendirme raporu dikkatlice incelendiğinde, başvurusunun tıbbi değerlendirmesinin Anayasa Mahkemesi kararında belirtildiği gibi 1 yıl sonra değil, aksine söz konusu işkence ve diğer kötü muamele fiilinden sadece iki gün sonra, yani 27 Ağustos 2018 tarihinde başlatıldığı açıkça görülecektir. TİHV'e başvurusundan bir gün sonrada, 28 Ağustos 2018 tarihinde, kişinin yakınmalarına bağlı olarak sağ omuz MR incelemesi yapılmıştır. Ruhsal değerlendirmesi ise psikiyatri uzmanı tarafından 26 Eylül 2018 tarihinde (işkence ve diğer kötü muamele fiilinden yaklaşık 1 ay sonra) başlatılmış, kontrol görüşmeleri de 10 Ekim 2018 ve 7 Kasım 2018 tarihlerinde devam etmiştir.

Daha sonra 2019'un Temmuz ayında yapılan talep üzerine “tıbbi değerlendirme raporu” İstanbul Protokolü'nün ilke ve kurallarına uygun bir şekilde hazırlanarak 6 Eylül 2019 tarihinde başvurusunun avukatına teslim edilmiştir.

Tıbbi belgelerde rapor tarihi, incelemelerin sonlandığı veya düzenlendiği tarihe işaret eder. Bir raporda değerlendirmelerin veya incelemelerin ne zaman başladığını yorumlamak için raporun içeriğinde yer alan tıbbi muayene veya incelemelerin yapıldığı tarihler esastır. Anayasa Mahkemesi'nin kararında tıbbi değerlendirme ve incelemelerin hangi tarihte başladığına yer verilmeyip raporun düzenleme tarihinin esas alınması hatalı bir yorum yapılmasına neden olmuştur. Ayrıca, kararlarda rapor tarihleri esas alındığında, yargı tarafından delil olarak kabul edilen adli tıbbi raporlarının, bilhassa da iş yoğunlukları vb. nedenlerle düzenlenmesi oldukça uzun süren ATK İhtisas Kurulları raporlarının, rapora konu olan fiilden sonra geçen süre göz alındığında kabul edilmelerinin hiçbir şekilde mümkün olamayacağı dikkate alınmalıdır.

⁵ Temel yaklaşımı, kapsamı ve ilkelerinin korunmasına mutlak özen gösterilerek güncellenen İstanbul Protokolü'nün 2022 baskısının tanıtımı 29 Haziran 2022 tarihinde Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiseri ve TİHV temsilcisinin de katılımı ile Cenevre'de yapılmıştır. 2022 baskısının Türkçe çevirisi henüz basılmadığı için bu açıklamada esas olarak İstanbul Protokolü'nün 2004 baskısının Türkçe çevirisine atıf yapılmaktadır. Ancak gerekli görülen yerlerde 2022 baskısına da atıflar yapılmıştır. 20 Aralık 2022 tarihinde BM ile TİHV arasında imzalanan sözleşme ile protokolün 2022 baskısının resmî çeviri niteliği taşımayan Türkçeye çeviri hakkı, ticari amaç gütmemek kaydı ile basılı ve elektronik formatta yayımlanması için TİHV'e verilmiştir. Çevrinin BM tarafından onaylanmasından sonra, tıpkı 22 yıl önce İstanbul Protokolü'nün ilk baskısında olduğu gibi, 2022 baskısı da kısa bir süre içinde TİHV tarafından basılıp ilgili kamuoyuna tanıtılacaktır.

Erken dönemde yapılan tıbbi değerlendirmelerde fiziksel bulguların çoğunun saptanabileceği bilinirken bazı fiziksel travmaların vücutta oluşturduğu zararların aradan yıllar geçtikten sonra dahi saptanabileceği, ne zaman olduğu, hangi tür travmalarla oluşabileceği hakkında karar verilebileceği bilgisi, klasik adli tıp kitaplarında yer almaktadır. Bu nedenle, geç yapılan bir değerlendirme söz konusu olduğunda dahi karar verirken, nedensellik bağının hangi yöntem ve bilgiyle kurulduğu, bu bilginin tıp mesleğinin bilimsel standartlarına uygun olup olmadığı tıbbi bilgiler ışığında belirlenmelidir. Dolayısıyla; tıbbi bir bulguya dayalı olarak kurulan nedensellik bağının varlığını/ yokluğunu tıbbi bir bilgiye, görüşe dayandırmadan hukuki olarak söyleyebilmek olanaklı görülmemektedir.

Ayrıca, işkence ve diğer kötü muamele fiilleri başta olmak üzere, insan eliyle gerçekleştirilen travmatik olayların kişinin bedeninde oluşturduğu fiziksel yaralanmaların yanı sıra ruhsal bütünlüğünde de zararlara yol açtığı, kişinin ruh sağlığı üzerinde travmatik olumsuz etkileri bulunduğu, bu etkilerin uzun vadeli olabileceği, ileriki zamanlarda ek etkilerin/belirtilerin ortaya çıkabileceği, var olan etki ve belirtilerin ağırlaşabileceği ve kişinin ruhsal sağlığı üzerinde gelecek yaşamında da bozulma oluşturma olasılığı bulunduğu bilinmektedir. Bu nedenle işkence ve diğer kötü muamele iddiaları söz konusu olduğunda işkenceye maruz kalanın ruhsal değerlendirmesi olmaksızın asgari bir tıbbi değerlendirmeden söz edilemez.

Anayasa Mahkemesi tarafından kabul edilemez bulunan TİHV tarafından hazırlanan tıbbi değerlendirme raporunda yer alan bilgiler dikkatli bir şekilde incelendiğinde; başvurunun olaydan iki gün sonra İstanbul Protokolü'nde yer alan görüşme ilkeleri ve asgari standartlara özen gösterilerek; öykü, fiziksel muayene, ruhsal değerlendirme, gerekli konsültasyon ve görüntüleme yöntemleri kullanılarak bütünlüklü olarak değerlendirildiği ve raporun İstanbul Protokolü'nde yer alan etik ilke ve tıbbi standartları (olayın öyküsü, yakınmalar, muayene, konsültasyon, incelemeler, ruhsal değerlendirme ve klinik kanıtlar) içeren, saptanan klinik kanıtların ne zaman ve nasıl oluştuğunu güncel tıbbi bilgiye dayanarak açıklayan örnek bir rapor olduğu anlaşılacaktır.

Dolayısıyla kararda rapor için kullanılan kabul edilemez ifadesi, İstanbul Protokolü ve İstanbul İlkelerinde tanımlanan ilke ve standartları içermediği, saptanan klinik kanıtları tıbbi bilgiye dayanmaksızın reddettiği için hatalı bir ifadedir.

- **İstanbul Protokolü Işığında Usulüne Uygun Hazırlanmamış Yetersiz ve Hatalı Tıbbi Raporlar Esas Alınarak Oluşturulan Adli Kararlar İşkence ve Kötü Muamele İddiaları ile İlgili Etkili Biçimde Soruşturma Sürecinin Yaşanmadığının Bir Göstergesidir**

Anayasa Mahkemesi kararının 16. paragrafında *“Başvurucu, toplantıya müdahale ve gözaltı işlemi sırasında fiziksel şiddete uğradığını ileri sürmüş ise de olay günü başvuru hakkında düzenlenen sağlık raporunda herhangi bir darp ve cebir izine rastlanmadığının tespit edildiği görülmüştür. Dolayısıyla raporun içeriği başvurunun darbedildiği iddialarını destekler mahiyet değildir.”* değerlendirilmesine yer verilmiştir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, pek çok kararında işkence veya diğer kötü muamele iddiasının bulunması halinde yapılacak tıbbi değerlendirmelerin adaletin gerçekleşmesi için zorunlu olduğunu ve düzenlenecek tıbbi belgelerin CPT ve İstanbul Protokolü'nün ilke ve standartlarına uygun olması gerektiğini ısrarla vurgulayan İHAM, bu yaklaşımının çarpıcı bir örneğini Dilek Aslan/Türkiye kararında ortaya koyar;

“(…)başvuran hakkında düzenlenen tıbbi raporlar ayrıntılı olmayıp, CPT tarafından önerilen standartlar ve ‘İstanbul Protokolü’nde belirtilen ana esaslar bakımından yetersizdir. Özellikle, 21 Ekim 2006 tarihli tıbbi raporlarda sadece başvuranın vücudundaki fiziksel yaralanmalar kaydedilmiştir. Başvurayı muayene eden doktorlar raporların ‘olaya ilişkin bilgiler’ ve ‘muayene edilen kişinin şikâyetleri’ başlıklı bölümlerde başvuranın olaylara ilişkin anlatımını kaydetmedikleri gibi, psikiyatrik muayene gerçekleştirmemiş ve ‘psikiyatrik muayene’ başlıklı bölümü tamamlamamışlardır. Mahkeme, başvuran sonradan ulusal makamlar ve Mahkeme önünde ileri sürdüğü şikâyetlerinin herhangi birini belirtmemiş olsaydı, tıp doktorlarının başvuranın söz konusu bölümlerle ilgili herhangi bir yorumda bulunmadığını kaydetmiş olması gerektiğini değerlendirmektedir. Doktorlar ayrıca başvuranın yaralarının sebebine ilişkin görüşlerini eklememişlerdir. Mahkeme, Kars Cumhuriyet savcısının kararını söz konusu raporlara dayandırmadan önce raporların mahiyetini incelemiş olması veya diğer bir tıbbi muayene yapılmasını talep etmiş olması gerektiği kanaatindedir.”⁶

İHAM yukarıda alıntılanan değerlendirme sonucunda bu ve benzeri pek çok dosyada⁷ Sözleşmenin 3. Maddesinin usul yönünden ihlal edildiğine dair karar vermiştir.

İşkence ve diğer kötü muamele iddiaları karşısında sadece düzenlenen bir belgenin olmasını yeterli bulmayan İHAM, ayrıca düzenlenen belgenin ayrıntılı olmasını, olaya ilişkin bilgileri, muayene edilen kişinin şikâyetlerini, fiziksel yaralanmaları ve psikiyatrik muayene sonuçlarını yanı sıra saptanan bulguların zamanı, nedeni hakkında yapılan yorumları ve işkence öyküsüyle ilişkisine dair açıklamaları içermesi gerektiğini özellikle belirtir.

Hatırlatmak isteriz ki, İstanbul Protokolü’nün yanı sıra adli tabiplik hizmetlerinin yürütülmesinde uyulacak esaslara ilişkin 22 Eylül 2005 tarihli Sağlık Bakanlığı Genelgesi’ndeki ilkeler de bu yaklaşım esas alınarak hazırlanmıştır.

Keza Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı’nın Sağlık Bakanlığı’na hitaben yolladığı 1 Mart 2011 tarihli yazısıyla; *“Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin (AİHM) 1 Şubat 2011 tarihinde verdiği ilişkide sunulan Mehmet Desde (23909/03) kararında AİHM, dosyada mevcut doktor raporlarının Avrupa İşkenceyi Önleme Komitesi (AİÖK) standartlarına ve İstanbul Protokolü’ne uygun olmadığı, iç hukukta mahkeme tarafından bu raporların denetiminin yapılmadığı gerekçesiyle Avrupa İnsan Hakları Sözleşme’nin işkence ve kötü muamele yasağına ilişkin 3. maddesinin usul yönünden ihlal edildiği belirtilerek Sağlık raporlarının taşınması gereken standartlar İstanbul Protokolü’nde ayrıntılı şekilde yer aldığı, söz konusu standartların uygulanmasının, benzer ihlal kararlarının önlenmesi açısından önem taşıdığı, Mehmet Desde kararının Avrupa Konseyi Delegeler Komitesi önündeki genel önlemler bakımından denetimi çerçevesinde, gözaltı giriş-çıkış muayenelerinin uzman doktorlar tarafından İstanbul Protokolü ve AİÖK standartlarına uygun şekilde yapıldığını gösterir örnek raporların ve yerel mahkemelerin sağlık raporlarının anılan standartlara uygun olup olmadığını incelediğine ilişkin olabilecek kararları”* talep ederek, gözaltı süreçlerinde yapılacak tıbbi değerlendirmelerin çerçevesinin ve yerel mahkemelerin sorumluluklarının altını çizmiştir.

Anayasa Mahkemesi’nin bu açıklamaya esas teşkil eden kararının 8. paragrafında başvuru kast edilerek *“(…) müşteki sıfatıyla verdiği ifadesinde olay tarihinde polislin kendisini darbederek gözaltına*

⁶ Bkz. Dilek Aslan/ Türkiye (Başvuru no. 34364/08 – 20 Ekim 20215)

⁷ Bkz. Akkoç-Türkiye, no. 22947/93 ve 22948/93, § 118, AİHM 2000-X; Elçi ve Diğerleri -Türkiye, no. 23145/93 ve 25091/94, § 642; 13 Kasım 2003 kararları.

aldığını, ellerini arkadan birleştirmek suretiyle kelepçe taktığını ve hakaret ettiğini ileri sürmüş (...) şeklinde ifadeler yer verilmektedir. Yukarıda aktarılan karar ve değerlendirmeler ışığında bu ifadeler yorumlandığında Anayasa Mahkemesi'nin maddi gerçekliğe ulaşmak için bu iddiaların gerçekleşmediğini kanıtlayacak delilleri araştırmak için etkili bir soruşturma yapıp yapılmadığını, kabul edilen delillerin uygun yöntemlerle elde edilip edilmediğini, delil standartlarına uygun olup olmadığını ve yargının etkili bir denetim yapıp yapmadığını mutlaka sorgulaması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Anayasa Mahkemesi kararında dayanak alınan Genel Adli Muayene Raporlarının tümü, sözü edilen bölümleri (olaya ilişkin bilgiler, muayene edilen kişinin şikâyetleri, fiziksel yaralanmalar ve psikiyatrik muayene) içermeyen, fiziksel bir değerlendirmenin yapıp/yapılmadığı dahi anlaşılabilen belgelerdir.

Anayasa Mahkemesi, değerlendirmelerini, başvuru hakkında düzenlenen 15780 seri nolu, 25.8.2018 tarih ve 12:19:52 rapor tanzim saatli ve 15846 seri nolu 25.8.2018 tarih ve 16:36:50 rapor saatli iki adet Genel Adli Muayene Rapor'u (giriş ve çıkış raporları) üzerinden yapmıştır. Raporlarla ilgili kayıtlara bakıldığında, her ne kadar ilk raporda muayene ile rapor tanzimi arasında geçen süre 10 dakika 50 saniye; ikinci raporda ise 7 dakika 29 saniye gibi görünse de aynı doktor tarafından muayene edilen diğer kişilerin muayene saatlerine bakıldığında ilk raporda muayene için ayrılan sürenin 30 SANİYE⁸, ikinci rapor için ise 13 SANİYE olduğu görülmektedir. Bu süreler içinde yukarıda anılan başlıklardan birini dahi gerçekleştirmek olanaklı değildir.

İHAM, etkili soruşturma yönünden "raporun güvenilir ve gerçeği yansıtacak nitelikte" olmasının ne anlama geldiğini *Batı ve Diğerleri* kararında ayrıntılı olarak açıklamıştır: "Yetkililerin, mağdur olduğu varsayılan kişinin iddialara ilişkin ayrıntılı beyanlarını, görgü tanıklarının ifadelerini, bilirkişi raporlarını ve gerekli hallerde, yara ve bereleri tam ve doğru olarak gösteren ve nasıl meydana geldikleri konusu da dâhil olmak üzere tıbbi bulguların nesnel bir tahlilini içeren ek tıbbi belgelerin sağlanması amacıyla makul tüm önlemleri alma zorunluluğu bulunmaktadır. Soruşturmada, yara berelerin nedenlerini ya da faillerini belirlenmesini imkânsız hale getirecek her türlü eksiklik, bu yükümlülüğe uyulmamış olduğu şeklinde yorumlanacaktır."⁹

Anayasa Mahkemesi'nin söz konusu kararında, kişinin darp edilme, ters kelepçe uygulaması ve hakaret iddialarının ve bunlara dair yakınmalarının olmasına karşın herhangi bir muayene veya inceleme yapılmamasını, uzman görüşüne başvurulmamasını bir eksiklik, hatalı uygulama olarak değerlendirilmemiştir. Buna karşın İHAM'ın Lopata kararında "sol kulakta ağrıdan şikâyet ettiği" belirtilmiş olmasına rağmen, *hekim başvurucuya bu durumun kaynağını ve belirtilerini sormamış, kulaktan muayene etmemiş ve başvurucunun açıklamaları ile kendi bulgularını rapora yazmamıştır.*¹⁰ diyerek bu tür eksikliklerin adli tıp muayenesi yönünden kuşku yarattığı gerekçesiyle etkili soruşturma yönünden ihlal kararı vermiş olduğunu Anayasa Mahkemesi'ne özellikle hatırlatmak isteriz.

Kısacası Anayasa Mahkemesi'nin dayanak aldığı, sadece İstanbul Protokolü ve CPT standartları değil ulusal mevzuatta yer alan asgari tıbbi standartlar bakımından dahi eksik ve hatalı olan belgelerin

⁸ "Adli muayene" adı altında yapılan bu işlemin; aynı hekim tarafından gerçekleştirilen bir önceki ve bir sonraki "adli muayene" raporlarındaki muayene saatlerine bakıldığında sadece **30 SANİYE** sürdüğü herkes tarafından kolaylıkla görülebilir. Kaldı ki, aynı gün gözaltına alınan çok sayıda kişinin "adli muayene" raporlarının da benzer şekilde ve inanılmaz kısa sürelerde hazırlanmış olması, tıbbi değerlendirme yapmadan matbu belge düzenlemenin adeta kurala dönüştüğünü, sorununun bu denli yaygın ve ciddi olmasına karşın yargı organlarının da bu konudaki özensiz davrandığının bir göstergesidir.

⁹ *Batı ve Diğerleri*, 03/06/2004 tarih, Başvuru No: 33097/96

¹⁰ *Lopata/Rusya* (Başvuru no: 72250/01; 03/05/2005, §115)

sağlık raporu olarak değerlendirilebilmesi olanaklı değildir. Bu tür usulüne uygun olmadığı aşikâr olan “sağlık raporları” söz konusu olduğunda, etkili bir soruşturma sürecinin gereği olarak, işkence ve diğer kötü muameleye maruz kaldığını ifade eden kişi ile ilgili, ikinci bir görüş niteliğinde, bağımsızlığı güvence altına alınmış koşullarda yeni bir tıbbi değerlendirme raporunun hazırlanması beklenir.

İstanbul Protokolü’ne uygun tıbbi rapor hazırlamak her ne kadar hekimler dahil sağlık çalışanlarının yükümlülüğü ise de ilk bakışta bile usulüne uygun olmadığı fark edilen bu tür yetersiz ve hatalı raporlara dayanarak hüküm kurulması, işkence ve diğer kötü muamele iddialarına yönelik etkili bir soruşturma yürütülmediğinin somut bir göstergesidir.

Uluslararası standartlara göre düzenlenmiş olan TİHV Tıbbi Değerlendirme Raporu’ndaki somut tespitlere rağmen Anayasa Mahkemesi, İstanbul Protokolü’ne uygun olmayan adli muayene raporunu tek maddi delil olarak yorumlamış; polisler hakkında soruşturmaya yer olmadığına dair verilen kararlar ilgili etkin soruşturmanın yapıp yapılmadığına dair bir tespitte bulunması gerekirken işkence ve kötü muamele iddialarını sanıklar yönünden belirsizleştirmiş ve cezasızlık yolunu açmıştır.

Ayrıca etkin soruşturma yükümlülüğü bağlamında tarafların soruşturma sürecindeki savcılık makamından talep ettikleri hususların ne kadarının karşılandığı da tartışma konusu yapılmamış ve etkin bir soruşturmanın gereklilikleri Anayasa Mahkemesi kararında gösterilmemiştir.

- **İşkence ve Diğer Kötü Muameleye Maruz Kalan Kişilerde Yaralanma Belirtilerinin Yokluğu Dahi Hiçbir Şekilde İşkence ve Diğer Kötü Muamele İddiasını Ortadan Kaldırmaz**

Anayasa Mahkemesi kararının 18. paragrafında “ (...) Ayrıca **olaydan on beş gün sonra yaptığı suç duyurusu üzerine iddia ettiği olası yaralanmaların tespit edilmesinin olanaksız hâle geldiği hususu da birlikte değerlendirildiğinde başvuruçunun kötü muameleye maruz kaldığına ilişkin savunulabilir bir iddiasının olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.**” şeklinde bir değerlendirme yapılmaktadır. Oysa;

i. İstanbul Protokolü’nün 172. ¹¹ paragrafında, işkence ve diğer kötü muameleye maruz kalan kişilerde yaralanmaların ve diğer travma biçimlerinden farklı olabildiği belirtilir. Akut lezyonlar her ne kadar iddia edilen yaralanmalar için karakteristik olsa da lezyonların çoğu yaklaşık 6 hafta (1,5 ay) içinde ya hiç nedbe bırakmadan ya da karakteristik olmayan nedbeler bırakarak iyileşeceği ifade edilir. Dolayısıyla Anayasa Mahkemesi kararında her hangi bir tıbbi bilgi ve değerlendirmeye dayandırılmadan, olaydan on beş gün sonra olası yaralanmaların tespit edilmesinin olanaksız olacağı şeklinde kanaat belirtilmesi evrensel standartlar ile uyumlu olmayan hatalı bir değerlendirme olmuştur.

ii. İşkencenin çok çeşitli fiziksel ve ruhsal sorunlara yol açabilecek olağanüstü bir yaşam deneyimi olduğundan işkencenin belgelenmesinde ruhsal değerlendirmenin merkezi bir rolü bulunduğu, ruhsal bulguların da somut bir delil olduğu, İstanbul Protokolü’nün 104. ¹² paragrafı ve aynı protokolün 2022 baskısının 491. ¹³ paragrafı dahil pek çok bölümde fiziksel bulgularla desteklenmediği koşullarda bile ruhsal değerlendirmeler sonucu elde edilen bulguların işkence ve diğer kötü muamele iddialarının aydınlatılabilmesi için yeterli olduğu;

¹¹ Bkz. <https://tihv.org.tr/wp-content/uploads/2023/03/istanbul-protokolu-rev.1-tr.pdf>, s. 59

¹² Bkz. <https://tihv.org.tr/wp-content/uploads/2023/03/istanbul-protokolu-rev.1-tr.pdf>, s. 42

¹³ Bkz. https://en.tihv.org.tr/wp-content/uploads/2023/02/Istanbul-Protocol_Rev2_EN-2.pdf, s. 116

iii. Yine İstanbul Protokolü'nün 172. paragrafında fizik muayene bulguları "normal sınırlar içinde" olduğunda bile bu durumun hiçbir işkence ve diğer kötü muamele iddiasını reddedilmesinin mümkün olmayacağı açıklıkla belirtilmiştir.

İşkence ve diğer kötü muamele iddiasının varlığında yapılabilecek incelemeler olduğu gibi fiziksel ve/veya ruhsal bulguların yokluğunun dahi bu suçların gerçekleşmediği anlamına gelmeyeceği; birçok etmenin fiziksel ve ruhsal bulguların yokluğuna neden olabileceği ve bu etmenlerin belgelenmesinin kendi başına spesifik işkence ve diğer kötü muamele iddialarını doğrulamada yararlı olabileceği bilinmektedir.

Sadece ülkemizde değil tüm dünyada da İstanbul Protokolü'nün 2022 baskısının 390. ¹⁴ paragrafında da özel olarak yer verildiği üzere, bazı fiziksel ya da ruhsal bulguların olmadığı kimi durumlarda protokolde güvence altında alınan standartların yanlış yorumlanması veya kasıtlı olarak kötüye kullanılması örneklerine, ne yazık ki sıklıkla karşılaşılmaktadır. Unutmamak gerekir ki; yine İstanbul Protokolü'nün 2022 baskısının 390. paragrafında da açıkça belirtildiği gibi, işkence veya kötü muamele kanıtlarını göz ardı etmek veya gizlemek için protokolde güvence altında alınan standartların yanlış yorumlanması veya kasıtlı olarak kötüye kullanılması, bir tür suç ortaklığı oluşturabilir veya başka tür sorumluluklar doğurabilir.

- **İşkence ve Diğer Kötü Muameleye Maruz Kaldığı İddia Edilen Kişilerin Rehabilitasyon ve/veya Tıbbi Değerlendirme Raporları Dahil Giderim Hakkı Kapsamında, Kendisinin Seçtiği Bir veya Daha Fazla Sağlık Çalışanına, İhtiyaç Duyduğu ya da Koşullarının Uygun Olduğunu Hissettiği Herhangi Bir Anda Başvurma Hakkı Vardır**

Anayasa Mahkemesi kararının 17. paragrafında "(...) **Bununla birlikte olay tarihinden yaklaşık bir yıl sonra TİHV tarafından düzenlenen tıbbi değerlendirme raporunda, başvuruya konu olay nedeniyle meydana gelen yaralanmaların tespiti dikkat çekicidir. (...) Olay tarihi ile raporun düzenlenme tarihi arasındaki sürenin uzunluğu da gözetildiğinde anılan raporun tespit edilen yaralanmalar dışında bir olguyu temellendirdiğinin kabulünün mümkün olmadığı değerlendirilmiştir.**" değerlendirmesine yer verilmiştir.

i. Açıktır ki, İstanbul Protokolü'nün 123.¹⁵ paragrafında da yer verildiği gibi, özgürlüğünden alıkonulanlar, alıkonulma süreleri boyunca ya da sonrasında, tıbbi yeterliliğe sahip bir doktordan ikinci ya da alternatif bir tıbbi değerlendirme alma hakkına sahiptirler.

ii. Gerçekten evrensel hukukun insanlık suçu olarak tanımladığı ve mutlak olarak yasakladığı işkence ve diğer kötü muameleyi önlemenin hukuken ve vicdanen samimi olarak istendiği her durumda, İstanbul Protokolü'nün 104. paragrafında da çok açık şekilde ifade edildiği üzere, işkencenin üzerinden ne kadar zaman geçtiğine bakılmaksızın tıbbi muayene yapılmalıdır.

¹⁴ Bkz. https://en.tihv.org.tr/wp-content/uploads/2023/02/Istanbul-Protocol_Rev2_EN-2.pdf, s. 91

¹⁵ Bkz. <https://tihv.org.tr/wp-content/uploads/2023/03/istanbul-protokolu-rev.1-tr.pdf>, s. 47

İstanbul Protokolü'nün 2022 baskısının 660.¹⁶ ve 673.¹⁷ paragraflarında, işkenceye maruz kaldığı iddia edilen kişilerin herhangi bir zamanda kendisi ile ilgili tıbbi değerlendirme ve belgeleme için kendilerinin seçeceği kamu görevlisi olmayan hekim ve sağlıkçılara erişme hakkı olduğu; bu hakkın devletler tarafından güvence altına alınması gerektiği; yargısal işlemlerde bu tür tıbbi değerlendirmelere kamu görevlisi uzmanların değerlendirmeleriyle ağırlıkta kabul edilmesi gerekliliği açıklığa kavuşturulmuştur.

Hiç kuşkusuz işkence ve diğer kötü muamele iddialarının etkili soruşturulması ve belgelendirilmesi süreci derhal başlatılmalıdır. Bu sürecin etkin, hızlı ve şeffaf bir biçimde gerçekleşebilmesinin koşullarını sağlamak ise devletlerin yükümlülüğüdür. Ancak işkencenin olağanüstü bir yaşam deneyimi olması nedeniyle iddia edilen işkence veya kötü muameleyi işaret eden düşüncelerden ve davranışlardan kaçınma dahil işkencenin olası sonuçları, işkence ve kötü muameleye maruz kalan kişinin kendisine ya da yakınlarına yönelik misilleme kaygısı veya kendisini güvende hissedebileceği ortamlarla ilgili duygusu dahil farklı sebeplere dayalı olarak kişinin yaşanan travmatik süreç ile yüzleşebilmesi, bu travmatik süreci yakınları ile ya da çeşitli düzeylerde destek isteyebileceği kişilerle paylaşabilmesi, bunlara da bağlı olarak adli süreçlere başvurabilmesi için belli bir sürenin geçebileceği de göz önünde tutulmalıdır.

Yukarıda yer verilen hususlara bağlı olarak, işkence ve kötü muameleye maruz kalan kişinin rehabilitasyon hakkının gereği sağlıkçılara başvuracağı zaman ile kendisi ile ilgili daha önce gerçekleştirilmiş olan klinik değerlendirmelere dayalı olarak bir tıbbi değerlendirme raporu hazırlanmasını talep edeceği zaman doğal olarak farklı da olabilir.

Öte yandan başvurucunun on beş gün sonra suç duyurusu yapmasının işkence suçunun soruşturulması açısından bir engel teşkil etmemektedir. Çünkü TCK 94. maddesinin 6. fıkrası "Bu suçtan dolayı zamanaşımı işlemez." şeklinde düzenlenerek işkenceye maruz kalan kişinin suç duyurusunda bulunacağı süreyi kısıtlamamış, aksine bu suçun mutlak yasak olmasını ve cezasızlığa yol açmamasını esas almıştır.

Bir kez daha vurgulama isteriz ki, İstanbul Protokolü'nün 2022 baskısının 193. ¹⁸ paragrafında da belirtildiği gibi işkence ve diğer kötü muamele herhangi bir zamanaşımına tabi olmadığından, derhal veya hızla soruşturma yapılmaması, aradan zaman geçtiği için işlem yapılmamasının gerekçesi olamaz.

Sonuç olarak, işkence ve diğer kötü muameleye maruz kaldığı iddia edilen kişilerin tıbbi rapor taleplerinin belli bir zaman içinde yapılması zorunluluğu bulunmamaktadır.

- **İşkence ve Diğer Kötü Muamele İddiaları ile İlgili Etkili Biçimde Soruşturmanın Başlatılması İçin Kişilerin Delil Sunma Gerekliliği Bir Ön Koşul Değildir**

Anayasa Mahkemesi kararının 15. paragrafında "*Kötü muameleye maruz kalması nedeniyle mağdur olduğunu ileri süren kişilerin kötü muamele yasağı kapsamına giren ağırlıkta bir muamele görmüş olabileceklerini gösteren emareleri ve delilleri sunmaları gerektiğini belirtmek gerekir. (...) Bu*

¹⁶ Bkz. https://en.tihv.org.tr/wp-content/uploads/2023/02/Istanbul-Protocol_Rev2_EN-2.pdf, s. 158

¹⁷ Bkz. https://en.tihv.org.tr/wp-content/uploads/2023/02/Istanbul-Protocol_Rev2_EN-2.pdf, s. 161

¹⁸ Bkz. https://en.tihv.org.tr/wp-content/uploads/2023/02/Istanbul-Protocol_Rev2_EN-2.pdf, s. 46

durumda iddiaların savunabilir olduğundan ve dolayısıyla bu iddialara ilişkin derhâl resmî bir soruşturma başlatılması gerekliliğinden söz edilemeyecektir.” değerlendirmesine yer verilmiştir.

Anayasa Mahkemesi’nin daha önceki kimi kararlarına silsile içinde atıf yapılarak, adeta bir içtihata dönüşmüş olan, işkence ve diğer kötü muamele iddiaları ile ilgili bir soruşturma başlatılması için buna maruz kalmış kişilerin delil sunma yükümlülüğüne vurgu yapan bu yaklaşım, insan hakları hukuku ve ceza hukuku temel mantığına aykırı olduğu gibi, özel olarak işkence ve kötü muamelenin etkili biçimde soruşturulması süreçleri açısından da kabul edilemezdir.

İstanbul Protokolü’nün 10/(h) ¹⁹ paragrafında ifade edildiği üzere devletler, işkence suçunun işlendiğine inanmak için makul nedenler bulunduğu, yetkili makamların, hemen ve tarafsız soruşturma yürütmesini sağlamak ile yükümlüdürler.

Yine İstanbul Protokolü’nün 79. paragrafında ve Anayasa Mahkemesi’nin kimi kararlarında da atıf yaptığı işkence ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı ve Aşağılayıcı Muamele veya Cezaların Etkili Biçimde Soruşturulması ve Belgelendirilmesine İlişkin İlkeler başlığındaki EK 1 bölümünün 2. ²⁰ paragrafında yer verildiği gibi *“Devletler, işkence ya da kötü muameleyle ilişkin şikayet ve raporların derhal ve etkili bir biçimde soruşturulmasını sağlarlar. Açık bir şikayetin yokluğunda bile, işkence ya da kötü muamelenin gerçekleştiğine dair başka belirtiler varsa soruşturma yapılmalıdır.”*

Kaldı ki, işkence suçuna ilişkin yapılacak bir soruşturmada tarafların taleplerinin yanı sıra soruşturma makamlarının Ceza Muhakemesi Kanunu’nun 160. Maddesinin 1. fıkrası *“Cumhuriyet Savcısı, ihbar veya başka bir suretle bir suçun işlendiği izlenimini veren bir hâli öğrenir öğrenmez kamu davasını açmaya yer olup olmadığına karar vermek üzere hemen işin gerçeğini araştırmaya başlar.”* diyerek re’sen soruşturma yükümlülüğünü hatırlatmaktadır.

Oysa Anayasa Mahkemesi’nin kararında görüldüğü üzere, işkence ve diğer kötü muameleyle uğradığını ispat külfeti yine bu fiile maruz kalan kişiye bırakılmakta, yerel mevzuata da aykırı bir yorum yapılarak etkin bir soruşturmanın yapılması için işkence görene ödev yüklenmektedir.

Nitekim İHAM 1996 yılında Aksoy/Türkiye davasında²¹ *“(…) polis tarafından gözaltına alındığında sağlıklı olan bir kişinin salıverilme anında yaralı olduğu saptanırsa, yaralanmanın nedeni konusunda mantıklı bir açıklama getirme sorumluluğunun Devlet’e düştüğü”*nü belirtmiş ve bu yaklaşımını bu karardan sonra da sürdürmüştür.

Keza İstanbul Protokolü’nün 2022 baskısının 261.²² paragrafında da devletlerin ispat yükümlülüğü, *“bir kişinin gözaltında işkence veya kötü muameleyle maruz kaldığına dair inandırıcı iddialarda bulunduğu veya gözaltında öldüğü anayasal şikâyet, hukuk veya idare davalarında, ispat yükü değişmeli ve zararın nasıl meydana geldiğine dair makul bir açıklama getirme yükümlülüğü devletin üzerinde olmalıdır”* şeklindeki ifadelerle açıkça belirtilmiştir.

Derhal ve etkili bir soruşturmanın başlatılması için açık bir şikayet olmasa dahi, işkence ve diğer kötü muamelenin gerçekleştiğine dair başka belirtilerin varlığı yeterliyken, işkence ve diğer kötü muameleyle maruz kalmış kişilerin delil sunma gerekliliğini bir tür ön koşul olarak ele almak, ne yazık

¹⁹ Bkz. <https://tihv.org.tr/wp-content/uploads/2023/03/istanbul-protokolu-rev.1-tr.pdf>, s.17

²⁰ Bkz. <https://tihv.org.tr/wp-content/uploads/2023/03/istanbul-protokolu-rev.1-tr.pdf>, s. 93

²¹ Aksoy/Türkiye, 11, 18.12.1996, Başvuru No: 21987/93

²² Bkz. https://en.tihv.org.tr/wp-content/uploads/2023/02/Istanbul-Protocol_Rev2_EN-2.pdf, s. 63

ki işkence ve kötü muamele iddiaları ile ilgili etkili biçimde soruşturma süreçlerinin engellenmesi ve dolayısı ile cezasızlıkla mücadeleye zarar verilmesi sonucunu doğurmaktadır.

- **Anayasa Mahkemesi'nin Kararlarında İstanbul Protokolü'ne Yapılan Atıfların Az Sayıda Olması İşkence ve Diğer Kötü Muamelenin Önlenmesi ve Cezasızlıkla Mücadele Bakımından Kaygı Vericidir**

Maalesef Anayasa Mahkemesi'nin işkence ve diğer kötü muamele yasağı ile ilgili yaptığı değerlendirmelerde uluslararası bir hukuk kaynağı olarak İstanbul Protokolü'ne atıf yaptığı çok az sayıda karar bulunmaktadır.

Kararlar Bilgi Bankası veri tabanı taranarak ulaşılabilen Anayasa Mahkemesi'nin İstanbul Protokolü'ne atıf yaptığı ilk karar, 4 Kasım 2015 tarihli Hamdiye Aslan (B. No: 2013/2015, 4/11/2015) kararıdır.

Kararlar Bilgi Bankası'nda ki verilere göre, Anayasa Mahkemesi'nin işkence ve diğer kötü muamele yasağı kapsamında (açıkça dayanaktan yoksunluk, ihlal, ihlal olmadığı, kabul edilmezlik, süre aşımı ve kalan her türlü karar sonucunu dahil edecek şekilde) 16 Mart 2023 tarihi itibarıyla toplam 945 dosyayı değerlendirdiği ve sadece 23 kararda İstanbul Protokolü'ne atıf yaptığı görülmektedir.

Anayasa Mahkemesi'nin İstanbul Protokolü'ne atıf yaptığı son karar ise 12 Ocak 2023 tarihli Mehmet Hankuş (B. No: 2019/24153, 12/1/2023) kararıdır. Anayasa Mahkemesi, söz konusu tarihten bu yana işkence ve diğer kötü muamele yasağı kapsamında 14 başvuruyu karara bağlamış, bunlardan 4'ünde ihlal kararı vermiş, ancak hiçbirinde İstanbul Protokolü'ne atıf yapmamıştır.

Türkiye Yargı siteminin yüksek mahkemesi olan Anayasa Mahkemesi'nin kararlarında, yukarıdaki bölümlerde işkence ve diğer kötü muamele yasağı ihlallerinin önlenmesinde özel rolü ve önemi kapsamlı bir şekilde aktarılmaya çalışılan İstanbul Protokolü'ne yapılan atıfların bu denli düşük olması oldukça düşündürücü ve cezasızlık ile mücadele açısından kaygı verici bir sorundur.

Son Söz Olarak

TİHV, işkence ve diğer kötü muamelenin saptanması, belgelenmesi, tedavi ve rehabilitasyonu konularında ulusal ve uluslararası düzeyde özel bir yere ve birikime sahiptir. Tüm bunlar TİHV'i, İstanbul Protokolü'nü temel alarak bir açıklama yapma sorumluluğuyla karşı karşıya bırakmıştır.

Anayasa Mahkemesi'nin sözü edilen kararı nedeniyle paylaştığımız bu zorunlu açıklamada yer verdiğimiz temel tartışma başlıkları, işkence ve diğer kötü muameleyle maruz kaldığını iddia eden kişilerin haklarını unutmamak kaydıyla, işkence ve diğer kötü muamele iddialarının etkili biçimde soruşturulması ve belgelendirilmesi konusunda ülkemizdeki sorunun geldiği boyutu, tüm bu sorunların çözümüne yönelik pek çok açıklamamızda da dile getirdiğimiz kapsamlı programların derhal gerçekleştirilmesi gereğini ortaya koymaktadır.

Bu kapsamlı programların sadece bir parçası olarak Türkiye'nin üyesi olduğu tüm uluslararası mekanizmalar tarafından defalarca yinelenen önerilerde de ifade edildiği gibi, özellikle işkence ve diğer kötü muamele iddialarının etkili biçimde soruşturulması ve belgelendirilmesi süreçlerinde birincil role sahip olan hekimler dahil sağlıkçılar ve hukukçulara yönelik İstanbul Protokolü eğitimlerinin amaca uygun bir şekilde gerçekleştirilmesi için irade gösterilmeli ve gerekli adımlar derhal atılmalıdır.

TİHV olarak bu konudaki sorumluluklarımızı yerine getireceğimizi ve sürdürmekte olduğumuz çalışmalara devam edeceğimizi belirtir, yanı sıra geliştirilecek İstanbul Protokolü eğitimi programlarınının yaşam bulması için her düzeyde katkıda bulunmaya ve iş birliğine hazır olduğumuzu tüm kamuoyu nezdinde açıklıkla paylaşmak isteriz.

TÜRKİYE İNSAN HAKLARI VAKFI